

ўтваральнага тыпу ў беларускай мове гэтае значэнне выражаецца выключна сінанімічнымі невытворнымі словамі.

Прэфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні з *от-* (бел. *ад-, вод-*) ці *от-...-ок-* (*ад-, вод-...-ак* (j)- абазначаюць з'яву, якая адбываецца пасля асноўнага дзеяння, але ў аслабленай ступені (рус. *отголосок* – бел. *водгалас, водгулле*; рус. *отзвук* – бел. *водзук, водгулле, рэха*). Гэты малапрадуктыўны словаўтваральны тып аднолькава прадстаўлены ў беларускай і рускай мовах (сем сінтэтычных форм рускай мовы перакладаюцца словамі з тым жа словаўтваральным фармантам). Тое ж назіраецца і ў словаўтваральным тыпе назоўнікаў з суфіксамі *-ан-* (*-ач-*), што называюць асобу ці жывую істоту, якая характарызуецца "інтэнсіўнай цялеснай прыметай"⁴ (рус. *брюхан* – бел. *пузан*; рус. *голова*н – бел. *галавач*; рус. *лобан* – бел. *лабач і г. д.*).

У беларускай мове знайшлі адлюстраванне такія адзінкавыя рускія намінатывы, як рус. *перестарок* – бел. *пярэстарак, перастарак*.

Такім чынам, у беларускай і рускай мовах шырока выкарыстоўваюцца словаўтваральныя магчымасці субстантыва пры ўтварэнні моўных адзінак са значэннем ступені прыметы. Блізкасць словаўтваральных сістэм абедзвюх моў выражаецца ў рэалізацыі аднолькавых ці амаль аднолькавых спосабаў утварэння намінацый. Аднак у беларускай мове ў параўнанні з рускай назіраецца тэндэнцыя выражэння аналізуемага значэння, па-першае, самой асновай слова на лексічным узроўні, па-другое, асобнааформленай адзінкай, дзе дэрывацыйнае слова замяшчае адсутны афікс, хаця такая неадпаведнасць вельмі адносная, таму што і ў рускай мове такое значэнне часта набывае асобнааформленае выражэнне. Але гэта ўжо з'яўляецца прадметам новага даследавання.

¹ Гл.: Русская грамматика. В 2 т., М., 1980.

² Е ф р е м о в а Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. М., 1996.

³ Русско-белорусский словарь: В 3 т., Мн., 1993.

⁴ Гл.: Беларуская граматыка. У 2 ч. Мн., 1985.

А.І.ХАЛЯЎКА

ДА ПАХОДЖАННЯ СЛОВА КІКІМАРА

На працягу доўгага часу этымалагічны аналіз слова **кікімара** выклікае пэўныя цяжкасці. Рус. **кикимора** 'нячыстая сіла ў жаночым абліччы' (МАСРЯ 2,48), дыял. 'пудзіла', 'род дамавіка, які начамі прадзе; ён удзень сядзіць непрыметна за печчу, а пракудзіць начамі з верацяном, калаўротам, каробкамі і шпуляй' (СРНГ 13,205; Куликовский 36); **кикиморы** 'дзеці, што памерлі няхрышчанымі'¹; бел. **кікіморы** 'чалавекападобныя істоты, нячысцікі жаночага полу' (ЭСБМ 5,31) і да т.п. з'яўляюцца рэфлексамі праслав. лексемы **кукумога*. Практычна ўсе даследчыкі бачаць тут складанае слова з другім кампанентам **мога*, які мае трывалую сувязь з індаеўрапейскай міфалогіяй. Першы кампанент традыцыйна лічыцца зацемненым – "магчыма, па матывах табу, што ў назве звышнатуральнай сілы не здзіўляе" (ЭССЯ 13, 261–262). Паводле меркаванняў этымологаў, у аснове першай часткі слова ляжыць корань **кук* – з першапачатковым значэннем 'крывы, выгнуты', які генетычна суадносіцца з **кик* – (гл. *кука, кукиш*; Фасмер 2, 231–232; ЭССЯ 13, 261–262). Гэта рэканструкцыя, на думку аўтараў ЭСБМ, прадстаўляецца вельмі праблематычнай (ЭСБМ 5,31). Тым не менш паспрабуем яе абгрунтаваць.

Па-першае, здаецца відавочнай магчымасць фанетычнага пераўтварэння. Па-другое, у сістэму доказаў неабходна ўключыць тыпалогію семантычнай эвалюцыі 'крывы' → 'звышнатуральная сіла' ці 'які адносіцца да звышнатуральнай сілы'. Ілюстрацыямі такога роду могуць служыць роднасныя рус. дыял. **кука**

'лясун, што жыве ў лазні'; палеск. 'штосьці страшнае, якое жыве ў цемры, чым пужаюць дзяцей' (Лекс. Полесья 44), рус. дыял. **кукан** 'міфічная істота, якая жыве ў лужынах, балоце' (СРНГ 16,31) і рус. дыял. **кукан** 'пятля' (СРНГ 16,31); рус. дыял. **ляка** 'пудзіла' (Даль 2,286), бел. дыял. **лякы** 'увасабленне злой, нячыстай сілы' (СБГ, 2,715) і рус.-ц.-слав. ЛАШИ 'згінаць' (Срезн. 2,100), рус. **лякий** 'гарбаты, сагнуты' (Даль 2,286); ст.-рус. субст. ЛУКАВЫИ 'д'ябал' ← 'звілісты' (Срезн. 2,51).

Па-трэцяе, аргументамі на карысць гэтай версіі могуць быць сведчанні міфалагічнага характару, напрыклад: "Непрапарцыянальнасць форм, крывізна некаторых органаў, касавокасць, немата, заіканне, бедная памяць і розум – вось непазбежныя заганы былой кікімары, якая з узростам цалкам забывае пра сваё даўняе жыццё"². Большасць пералічаных прымет мае самае непасрэднае дачыненне да першаэлемента 'крывы'. Нават немата кікімары пацвярджае гэту думку, паколькі гэта якасць перадаецца лексемай, што ўзыходзіць да кораня *пет – 'гнуць', архаічная семантыка якога звязана з абазначэннем рэлігійнага дзейства, у прыватнасці рэлігійнага экстазу, і можа быць сфармулявана як 'заварожаны, у экстазе, без'языкі' → 'нямы ад экстазу'³. Што ж датычыцца такіх прымет, як крывізна некаторых органаў, непрапарцыянальнасць форм, касавокасць, то іх першааснова відавочная.

Неабходна адзначыць, што матывы асіметрыі сярод дэманічных персанажаў адносяцца да ліку найбольш распаўсюджаных. Кульгавасцю вылучаўся д'ябал у хрысціянскай дэманалогіі; антычны Гефест, калі верыць Гамеру, нарадзіўся слабым, непрыгожым і кульгавым; "кульгавыя і крывыя, аднавокія, андарукія і анданогія бываюць хтанічныя духі ў фальклоры сібірскіх і цэнтральна-азіяцкіх народаў"⁴. Адхіленне ад нормы ўласціва таксама вонкаваму выглядзе аднавокага Ліха, якое апісваецца ў казцы як "высокая жанчына, ударлявая, крывая, аднавокая, сустрэча з якой прыводзіць да страты адной з парных частак цела ці нават да смерці"⁵. На гэтым фоне становіцца зразумелай прычына замацаванасці эпітэта **крывы** за лексемай **чорт** (Выслоўі 256), а таксама сутнасць забабоннай перасцярогі: рыжага і крывого бойся, як пса злога; косага ды рыжага лепш абыходзь (Прыказкі 2,210).

Прычыны такой папулярнасці матываў непаўнаты формы, крывізны і асіметрыі вытлумачваюцца па-рознаму. Так, у А.М.Афанасьева знаходзім: "Таму што маланка скідаецца з паветраных вышынь поманай, скрыўленай лініяй, палёт яе фантазія пачала параўноўваць з хісткім, няцвёрдым бегам кульгавага чалавека ці жывёлы..." Пад уплывам названых поглядаў і мовы бог паражаючых маланак пераходзіць у кульгавага дэмана, і дагэтуль у розных народаў працягваюць даваць гэты эпітэт д'яблу"⁶.

А.Я.Багдановіч прыводзіць "паданне, што чэрці некалі ваявалі з анёламі, былі перажолены імі і скінуты з неба на зямлю... Дробныя чэрці ў час падзення абышліся параўнальна танна – атрымалі лёгкія ўдары... а буйныя, як больш цяжкія, паламалі ногі, панабівалі гарбы. Так і засталіся назаўсёды кульгавымі і гарбатымі"⁷.

С.Ю.Няклюдан з'яўляе названы матывы з міфалагічнай сітуацыяй перасячэння рубяжка: "Асіметрыя ёсць пападанне як у хтанічную зону, так і ў пагранічную вобласць паміж жыццём і смерцю..."⁸

Пералічаныя тут інтэрпрэтацыі міфалагічнага матыву, на наш погляд, з'яўляюцца асобнымі праяўленнямі заканамернасцей больш агульнага парадку, якія непасрэдна суадносяцца з шэрагам архаічных уяўленняў міфалагічнай свядомасці, на якія ўказваюць названыя аўтары. Так, другаснасць маральных скрыўленняў у адносінах да фізічных выроўніваўсцей носіць рэгулярны і распаўсюджаны характар, прычым назвы розных фізічных недахопаў могуць падавацца ў выглядзе лексіка-семантычных варыянтаў адной лексемы, напрыклад: рус. **кривой** 'аднавокі, с'ляпы на адно вока', 'кульгавы, криваногі', 'перакрыўлены (аб твары)' (Даль 2,193), бел. **крывы**

'кульгавы, бязногі, крываногі', 'касакові' (Носов. 253; ТС 2,241; СБГ 2,540), укр. **кривий** 'кульгавы', 'скосы (пра позірк)' (Гринч. 2,303), рус. **кривуля** 'касакові', 'кывабокі', 'кываногі' (Даль 2,194). Апрача таго, пералік фізічных недахопаў з элементам **крив-**, якія ствараюць вонкавае ўяўленне аб непрапарцыянальнасці і асіметрыі, можна працягнуць, напрыклад: **кривобедры, кривобокый, кривобородый, кривобровый, кривобрюхий, кривоглазый, кривогорбый, кривогубый, кривоzubый, криволапый, кривоногий, кривоносый, кривопалый, кривоплечий, кривопузый, криворотый, кривоскулый, кривотазый, кривоусый, кривоухий, кривошейный, кривощекий** (Даль 2,194). Дзеля параўнання прывядзем пераносныя значэнні лексемы **кривой**: рус. уст. 'несправядлівы, грэшны, няправільны' (МАСРЯ 2,129), бел. **кывы** 'іранічны, пагардлівы (пра позірк, усмешку і пад.)' (ТСБМ 2,738), **кывая душа** 'пра няшчырага, кывадушнага, хітрага чалавека' (ТСБМ 2,213). Таму лагічным здаецца спалучэнне ўсіх недахопаў (маральных і фізічных) у абліччы дэманічнай істоты, надзяленне яе комплексам другасных па свайму паходжанню якасцей, першаасновай якіх была ідэя крывізны, што знайшла адлюстраванне ў міфалагічных уяўленнях. Зазначаная сувязь выяўляецца ў рус. прыказках і прымаўках, напрыклад: Ногами хром, а душою крив (Даль 2,193); Бог прями, да диавол кривит (Даль 3,532).

І вось, кікімара заканамерна атрымлівае ў спадчыну універсальную адрозную прымету дэманічных істот – асіметрыю, непрапарцыянальнасць форм, крывізу; гэтым жа тлумачацца неад'емныя рысы кікімары: крывыя нос, вока, кульба ў руцэ (лапе). Цікава, што ў народным календары дзень святой Марыямны праведнай (1 сакавіка) названы днём Марэм'яны Кікімары аднавокай, якая і ёсць ведычная Марэна – Мара – Кікімара.

Паказальна ў гэтых адносінах і сфера дзейнасці кікімары. Калі характарызаваць заняткі кікімары, нельга пакінуць без увагі факт дачынення яго (яе) да прадзення, ткацтва, вязання, пляцення. Сімвалічныя функцыі гэтых працэсаў аднародныя і звязаныя з абрадавай значнасцю ніткі, з пазіцыі ж міфалагічнага зместу ўсё гэта з'явы аднаго парадку, вытворныя ад першапачатковага 'гнуць', 'выгутае, здольнае выгінацца'. Нават простае пералічэнне свавольстваў кікімары змяшчае ўказанне на зыходную матывавальную прымету: начамі кікімара свавольць з "пряжей, веретеном, коробами, выюшкой (СРНГ 13,205), воробами (Даль 2,107)".

У аснове практычна ўсіх пералічаных назваў ляжыць указаная прымета, напрыклад: рус. дыял. **вороб** 'прылада для размотвання пражы' (Даль 1,242) уваходзіць у этымалагічнае гняздо з коранем *uer – 'выгінацца' – параўн. рус. **верба**, гібкасць якой вызначыла яе рытуальныя функцыі; **вороба** 'звілістая рыса' (Яросл. обл. сл. 36); **веретено** захоўвае поўную этымалагічную празрыстасць у сувязі з **вертеть**; дыял. **выюшка** 'маток нітак', 'прылада ў выглядзе драўлянага ці металічнага цыліндра, які круціцца на восі, для намотвання нітак' (Яросл. обл. сл. 62; Даль 1,329) роднасна **вить** (Преобр. 1,106); **короб** 'гнутая, а часам і плеченая ўкладка рознага выгляду' (Даль 2,166) узыходзіць да і.-е.- *s/ker – 'плесці'⁹; **пряжа** – вытворнае ад **прясть** 'круціць нітку з валакна, цягнуць, сукаць нітку' (Даль 3,533) з этымалагічным коранем *rped-, роднасным англасакс. *sprindel* 'сіло, кручок' (Фасмер 3,394).

Значыць, можна зрабіць вывад аб заканамернасці праўлення матывавальнай прыметы крывізны пры намінацыі названай фантастычнай істоты.

Ускосным доказам дадзенага палажэння з'яўляецца таксама тыпалогія значэнняў, вытворных ад **кікімара**. Усе яны маюць сему 'характарыстыка чалавека па вонкаваму выглядзе', напрыклад: рус. праст. **кикимора** 'пра выродлівую ці непрыгожа апранутую жанчыну' (МАСРЯ 2,48), дыял. 'пра хітрага, настойлівага чалавека нязграбнага выгляду' (СРНГ 13,205), 'непрыгожая жанчына' (Васнецов 105), бел. дыял. **кікімара** 'непрыгожая жанчына' (Мат.

дыял. сл. Том.IV, 229). Сувязь вытворнага значэння з матывавальнай прыметай выяўляецца ў бел. дыял. *kikimara* 'малпа' (Бяльк. 226) – параўн. другасную семантыку рус. *обезьяна* 'пра вельмі непрыгожага чалавека' (МАСРЯ 2,527), бел. *малпа* 'тое ж' (ТСБМ 3,397).

Пакзальна, што аналагічныя вытворныя іншых намінацый звышнатуральных суб'ектаў пры семантычным пераносе актуалізуюць семы 'дзейнасць адпаведнай істоты', 'яе настроенасць у адносінах да чалавека', напрыклад: рус. дыял. *ляда* 'нячысты дух, чорт' (СРНГ 17,261–262) → *ляда* 'нядобразычлівец' (Опыт 108), 'гультай, бескарысны чалавек' (Даль 2,286); рус. дыял. *чертовка*, *чертиха* 'чартоўка, русалка' → 'злая баба' (Даль 4,598); рус. дыял. *кумоха* 'злы дух' → 'непаседа, гарэза' (Сл. волог. гов. К–М, 19); рус. дыял. *бука* 'чорт, міфічная істота наогул' → 'пра грознага, раз'юшанага чалавека', 'мянушка чалавека на падставе якой-небудзь маральнай прыметы', 'нясмелы чалавек' (СРНГ 3,262); рус. бес 'злосная, бесцялесная істота, злы дух, дэман' → 'чалавек помслівы і злосны ці хітры, спрытны, выкрутлівы' (Даль 1,157); рус. дыял. *мума* 'уяўная панурая істота, якой пужалі дзяцей' → 'сарамлівы, нелюдзімы чалавек' (Раст. 162).

Такім чынам, уяўляецца натуральным вылучэнне кораня **kyk* – са значэннем 'крывы, выгнуты' у якасці першага кампанента слова **kykumoga*.

¹ Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии. Пг., 1916. С.25.

² Никифоровский Н. Я. Нечистоты, свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. Витебск, 1995. С.48.

³ Маковский М. М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. М., 1989. С.134.

⁴ Неклюдов С. Ю. О кривом оборотне: К исследованию мифологической семантики фольклорного мотива // Проблемы славянской этнографии. Л., 1979. С.136.

⁵ Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: Древний период. М., 1965. С.86.

⁶ Афанасьев А. Н. Древо жизни: Избранные статьи. М., 1982. С.324,325.

⁷ Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: Этнографический очерк. Гродно, 1895. С.129.

⁸ Неклюдов С. Ю. // Указ. сб. С.139.

⁹ Гл.: Козлова Р. М. Реконструкция и этимологизация праславянской лексики и проблема структуры праславянского слова // Этимология. 1984. М., 1986. С.91.